

NAVOIY IJODIDA NUTQ MADANIYATI MASALALARI

Satimova Ra`noxon Habibullayevna

AndDTI akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o`qituvchisi

Annotatsiya: Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutqiy madaniyat, nutq san`ati haqida aytgan fikrlarida qadimiy turkiy xalqlarning nutq madaniyati borasidagi boy va noyob merosi mahorat bilan umumlashtirilgan.

Kalit so`zlar: “Mahbub ul-qulub” “Majolisun-nafois” “Nazmul javohir” “Muhokamatul-lug’atayn” “Hayrat ul-abror”

O`zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy turkiy tilda go`zal nutq tuzishning bayroqdori sifatida o`zbek tili boyliklarini namoyon etuvchi mashhur asarlar yaratdi. Navoiyning sa`y-harakatlari tufayli XV asrda o`zbek tili olamga dong`i ketadigan adabiy asarlar yaratishga qodir til ekanligini isbotladi.

Bobur, Ogahiy, Komil Xorazmiy, Munis, Mashrab, Maxmur, Gulxaniy, Nodira, Uvaysiy, Muqimiy, Furqat, Avaz O`tar, Fitrat, Behbudiy, So`fizoda kabi mutafakkir shoir va yozuvchilarning asarlarida Navoiy boshlab bergan o`zbek mumtoz adabiy tili me`yorlari mukammalashib bordi.

Navoiy o`z asarlarida nutqning kishilar kundalik ehtiyojini qondiruvchi nodir vosita ekanligini qayd etdi. “Mahbub ul-qulub” asarida voizlar til odobi xususida fikr yuritisa, “Muhokamat ul lug’atayn” asarida o`zbek adabiy tilining boyligini e`tirof etdi. Nainki e`tirof etdi, balki tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta`kidladi. So`zning tarixiy-madaniy xizmati beqiyos, ammo til imkoniyatlari nutq jarayonidagina ochib beriladi. Agar nutq bo`lmas ekan, tilning, so`zning cheksiz imkoniyatlari ruyobga chiqib chiqmay qolaveradi. “Majolisun-nafois” da so`zning voizlari hayotida tutgan o`rni haqida ham shaxsiy mulohazalar bayon qilinadi. “Nazmul javohir” asarida esa so`z qudratli vosita ekanligi, insonga hayotiy zarurat sanalishi aytib o`tiladi. Tarixdan ma`lumki, Navoiyning o`zi ham mohir notiq bo`lgan va shirin kalomi, o`tkir tafakkuri bilan xalq qalbidan joy olgan va o`z asarlarida ham xaloyiqqa naf`i tegadigan, el yuragidan joy oladigan shirin-zabon so`zlar so`zlashni, chiroyli va ravon nutq tuzish yo`llarini o`rganish lozimligi haqida mukammal fikrlar bayon etgan.

“Nazmul javohir” asarida til insonni hayvondan ajratuvchi gavhardir, deb ta`kidlaydi.

So`zdurki, nishon berur o`lukka jondin,
So`zdurki, berur jonga xabar jonondin.
Insonni so`z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo`q ondin.

Tirik insongina soʻzlash qobiliyatiga ega, soʻz tufayli u tirik ekanligini isbot etadi. Soʻz doʻstdan, yoru-birodardan xabar beradi. Insonni hayvondan judo qilgan ham soʻz ekan, demak dunyoda soʻzdan gavhari sharif-ulugʻ narsa yoʻqdir.

Kishining koʻngli daryodir, soʻz esa dur, soʻzlovchi gʻavvosga oʻxshaydi. Dur turli boʻlgani singari soʻz ham turlicha boʻladi. Yaxshi soʻz kishiga jon baxsh etsa, yomon soʻz insonni halok etishi ham mumkin. Til-maʼrifat va adabiyot quroli ekan, soʻz soʻzlashdan maqsad maʼno ifodalashdir deydi shoir.

“ Ammo chun alfoz va iboratdin murod maʼnidir va mazkur maxluqotdin maqsud insondur va ul mahzari maoniy va bayon, soʻz aning soʻzidadir va takallum aning kalomida bordur ”.

Yaʼni, maʼno tufayli soʻz tilga keladi va ul soʻzdan maʼno fahm boʻladi. Navoiy til va tafakkurni uzviy birlikda oladi. U maʼno birlamchi, shaklni ikkilamchi deb hisoblaydi va maʼnoga soʻzning joni deb taʼrif beradi.

Navoiy tilni oʻsib, rivojlanib boruvchi, jamiyatning ehtiyojiga muvofiqlashuvchi zarurat ekanligini anglab, tillar oʻzaro aloqada boʻladi, bir-biriga chatishadi deb hisoblaydi. Navoiy kishining nutq qobiliyatini tugʻma ekanligini taʼkidlaydi. “Muhokamatul-lugʻatayn” asarida arab tili *“kalomi ilohiy”* deb ulugʻlanadi, fors va turkiy tili solishtiriladi. Olim bu asarda ikki tilning lugʻat boyligi, soʻz yasalishi, fonetik tarkibi, stilistikasi kabi xususiyatlarini chogʻishtirib, badiiy imkoniyatlari jihatidan turkiy tilning fors tilida qolishmasligini isbotlaydi. Hattoki, fors-tojik tilida, ekvivalenti boʻlmagan oʻzbekcha soʻzlarni misol keltiradi. “Muhokamatul lugʻatayn” asari bevosita tilshunoslining nazariy muammolarini hal qilishga, oʻzbek tilining boshqa tillar orasida tutgan oʻrnini belgilab berishga, oʻzbek nutqi madaniyatini oʻrganishga qaratilgan. Mutafakkir asarlarida oʻzbek tilining leksik boyliklaridan, sinonim va omonimlaridan, xalq taʼbiri, maqol va matallaridan, frazeologik, ideomatik birikmalaridan, jumla tuzilishidan keng foydalandi.

Alisher Navoiyning nutq madaniyati masalalariga bagʻishlangan fikrlari yanada mukammalroq ifodalangan asari “Mahbub ul-qulub” dir. Chunki shoir bu asarida tilning ahamiyati, undan foydalanish, nutq soʻzlovchi dilidagi fikrni toʻgʻri aks ettirish lozimligi haqida fikrlar bayon qiladi.

“Saodatbaxsh ruh zuloliga matlaʼ ham til. Tilga iqtidorligʻ-hakimi xiradmand, soʻzga ixtiyorsiz-layni najand. Tilki fasih va dilnazir boʻlgay, xubroq boʻlgay agar koʻngil bila bir boʻlgay” deb yozadi Navoiy.

Maʼnosi: “Saodatbaxsh ruhning tiniqligi manba ham til, baxtsizliklar yulduzining boshlanishiga sabab ham til. Tiliga kuchi yetadigan kishi aql podshosidir: soʻzga ahamiyat bermaydigan kishi laʼnatlangan, pastdir. Til goʻzal va dillarni olovlantiruvchi boʻlishi bilan birga, soʻzlovchining dilidagini aks

ettirsa, yanada yaxshiroq bo'ladi".

Navoiy til deganda nutqni ko'zda tutgan. Til, ya'ni so'z o'zining ko'p yaxshi fazilatlarini bilan nutq uchun material ekanligini, nutqning qo'polligi, maqsadga muvofiq bo'lmasligi so'zlovchiga zarur yetkazishini alohida ta'kidlab o'tadi.

Mayin, yoqimli, shirali ovoz bilan so'zlash odobi haqida, o'ylamasdan so'zlamalik lozimligi haqida: "Tildin azubat dilpisanddur va miynat sudmand. Chuchuk tilki achig'liqqa evruldi, zarari oni bo'ldi. Chuchuk so'z sof ko'ngullarga nushdir... So'zni ko'ngulda pishqormaguncha tilga kelturma, harnakim ko'nglungda bo'lsa, tilga surma" deydi. Buning ma'nosi shundayki, tilning shirin, yoqimli va yumshoqligi foydadir. Chuchuk til achchiqqa aylansa tinglovchiga zarar yetkazadi. Qandni mast qiluvchi aroq qilsalar, harom bo'ladi. Chuchuk so'zni toza ko'ngullar simiradi... So'zni ko'ngulda pishitib olmaguncha so'zlamagin, ko'nglingda bo'lgan har qanday fikrni ham ayta berma. Nutqdan maqsad fikr anglatishdir: "Ammo so'zlar va saboqlardin murod ma'nodur".

Nutq nazariyasi bilan jiddiy shug'ullangan shoir "Mahbubo'l-qulub" asarining 24-bobini voizlik ilmiga bag'ishlaydi. Navoiyning o'zi ham notiqlik san'atini o'z davrida yuksak darajaga ko'targan. "Tilga ixtiyorsiz-elga e'tiborsiz" yoki "Ma'dani inson gavhari so'z durur, gulshani odam samari so'z durur" deb yozadi. Navoiy 24 bob "Nasihah ahli va voizlar zikriga" bag'ishlangan bo'lib, shoirning fikricha "voiz uldurki, majlisg'a kirgan to'lg'ay va to'la kirgan holi bo'lg'ay".

"Mahbubul-qulub" da "Og'ziga kelganni demoq-nodonning ishi", "Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt", "Chin so'z-mo'tabar yaxshi so'z-muxtasar" kabi hikmatli so'zlar, maqollar anchagina. Navoiy ham shu mazmundagi baytlar yaratadi. Shoir nazarida so'z o'likni tiriltirish kuchiga ega:

Ham so'z ila elga o'limdin najot,
Ham so'z ila topub o'luk tan hayot.
Ba'zan bir so'z bilan tirik vujud,

Salomat inson ham jonsiz o'lukka aylanishi mumkin. Yolg'on so'z ham shunday qudratga ega:

O'luk gar andin erur joni pok
Valekin tirikni ham aylar haloq.

Navoiy ta'kidlashicha, shirin so'z bilan ko'p ishlar amalga oshadi. Achchiq may, boda ham chuchuk til bilan uzatiladi. Hatto "chuchuk so'z elga izhor" etish orqali u kim bo'lmasin, "har nechakim ag'yor zurur yor" ga aylanadi.

Xalqimiz tili achchiq, inson ko'ngliga ozor beruvchi kishilarga "tili zahar",

“tilidan zahar tomadi” kabi nisbatlarni beradi. Bunday kishilardan hamma o`zini chetga tortadi. Dildan suhbatlashishni istamaydi, aksincha, zarurat yuzasidangina muomala qilishga majbur bo`ladi. Navoiy bu taxlit “achchiq so`z, anfos” lik kishilardan “istig`no” zarurligini o`rinli ta`kidlaydi:

Har kimki achchiq bo`ldi so`zi, anfosi,
Bor suhbatidin xalqning istig`nosi.

So`zlashning ham me`yorlari bor. “Boisi g`aflat ko`p so`z”- ko`p gapirish ham g`aflat, g`ofillikka sabab. Har qancha suxandon bo`lsa ham, imkon bo`lguncha so`zni qisqa gapirish zarur. To`g`ri va rost so`z mavjud. Yolg`on va yolg`onchilik bor. Shoir o`gitiga so`zlayotgan kishilarning kimligi, qandayligi uning ko`rinishi bilan emas, so`zlanayotgan gaplaridan ayon bo`ladi. Ko`ngilga kelgan har bir fikrni tilga chiqaraverish beburdlikka olib keladi. Behuda, beburd va masxaraomuz so`zlash kishining o`ziga ozor yetkazadi. Tili kesilishiga olib keladi. So`zni ko`ngilda pishitib, mulohaza qilib, so`ng “tilga surmoq” kerak. Har bir kishining so`zi-uning ko`nglini aks ettiradi. Shoir aytmoqchi:

Senga bor esa so`z bilurdin mazoq
O`zim sari boqma, so`zim sari boq.

Navoiy “Xamsa” ning deyarli barcha dostonlarida “So`z ta`rifida...” sarlavhasi ostida boblar ajratadi. O`zining g`azallaridan birida so`z haqida fikr yuritar ekan, “Xamsa” dagi har bir harf (so`z emas, harf) o`zida ko`plab durlarni jamlagan “bahr erur” ligini ta`kidlaydi. Kengroq mazmunda esa, har bir so`zga singdirilgan chuqur mohiyat va ma`no nazarga olinsa ham xato bo`lmaydi.

“Xamsa” ichraki, anga har bir har
Bahr erur, zimnida yuz durri shingraf.

“So`z” deganda Navoiy nimalarni nazarda tutadi? Professor A.Hayitmetov shunday yozadi: “Navoiy “so`z” ni o`z asarlarida ko`p ma`noda ishlatadi. U “so`z” termini ostida insoniyatning hamma ma`naviy boyligini-alohida ijtimoiy kategoriya bo`lgan tilni ham, ideologiya shakllaridan hisoblangan falsafa va badiiy adabiyotni ham tushuna beradi hamda ularni ko`p vaqt bir-biridan farq qilmaydi”.

Navoiy talqinicha, so`zning (tilning) insoniyat hayotidagi o`rni beqiyos. U insonning insonligini, barcha jonzotlardan yuksak ekanligini anglatuvchi unsur. Ollahning bashariyatga in`om etgan ulug` ne`mati tildir:

Tengriki, insonni qilib ganji roz,
So`z bila hayvondin anga imtiyoz.

Tangri, insonni “ganji roz”-sirlar xazinasi qilib yaratdi. U bir mo`jiza. Odamning hayvondan “imtiyozi”-farqi “so`z bila”-til bilan bo`ldi. Agar bu baytda

gap bevosita til haqida borayotgan bo'lsa, ba'zan til va so'z alohida-alohida hodisa sifatida talqin etiladi. Shoir tilni po'lat xanjarga qiyoslaydi. So'z esa, shu xanjarga bezavk beruvchi, unga qadalgan injulardir: Mana bu baytda ham shunga xos ifoda:

So'z bila kufr ahli musulmon bo'lib,
So'z bila hayvon degan inson bo'lib.

Birinchi misrada “Shirin so'z”, “ta'sirli so'z”, “nasihatomuz so'z”, “yumshoq va muloyim so'z” va xokazo-gap bilan “kufr ahli” iymonsiz, e'tiqodsiz kishilar ham “musulmon” bo'lishi, to'g'ri, yo'lga kirishi ta'kidlanadi. Ikkinchi misrada esa, odamni hayvondan ajratuvchi vosita-til haqida gap boradi. Yana bir o'rinda tilni lola bargiga, so'zni esa, o'sha lolaga tuzilgan “jola”-chiroyli shudringlarga qiyoslaydi:

Til bu chamanning varaqi lolasi,
So'z zurlaridan bo'lubon jolasi.

So'z din o'lukning tanida ruhi pok
Ruh dog'i tan aro so'z din halok,
Donai dur so'zini afsona bil
So'zni jahon bahrida durdona bil.

“Hayrat ul-abror” dostonining So'z ta'rifida bobidan olingan ushbu parchada chuqur falsafiy ma'no ifodalanadi.

Navoiy so'z haqida gapirganda “So'z iqlimi”, “So'z mamlakati”, “So'z jismi”, “So'z kishvari” birikmalarini ishlatiladi. So'z ham Navoiy nazdida o'ziga xos olam, rangin shakllarga ega mamlakat. Bu iqlim mavjudotlaridan har kim o'ziga foydalanadi. Uning “shirin so'z”, “achchiq so'z”, “to'g'ri so'z”, “yolg'on so'z”, “chin so'z”, “xushomadomuz so'z” kabi ko'rinishlari mavjud shoir ta'rifida.

Navoiy “Hayrat ul-abror” da badiiy til unsurlaridan keng foydalanadi.

Dostonda hikmatli so'zlar, xalq maqollari, xalq ijodining boshqa turlari ko'p uchraydi.

Tor ini sichqonga solib erdi egam,
Tuyruqiga bog'ladi g'irbol ham.

Yoki “Bir deganni ikki demak xo'p emas”. Bir so'zni hadeb qaytaraverish-ezmalik. Chunki “So'z chu takror topti dilkash emas”. Xushomadli, ta'maga moyil yoki laganbardona so'z, uni hayot mazmuni, tirikchilik manbaiga aylantirish ham illat. Navoiy talqinicha bunday kishilarning tili kesilsa yaxshi:

Chu xushomad demakni boshlasa kosh,
Kim tutulsa dami, kesilsa tili.

Ha, Navoiy soʻzni ajib, sehrlı va qimmatbaho gavhar sifatida eʼzozlaydi. Koʻpgina baytlarda, ayniqsa “Xamsa”, “Mahbuboʻl qulub” singari asarlarida soʻz, uning oʻrni, inson hayotidagi ahamiyati, soʻzlash madaniyati, soʻzning badiiy ijoddagi mavqie, soʻz odobi kabi tomonlar xususida mulohazalar bildiradi. Shoir nazarida “Soʻz jahon bahrida durdona”, inson qalbining maʼdani- “Maʼdani inson guzari soʻz”, “gulshani odam samari”, “ajab guzar”, “bahru mavjvar”, “dur”, “javhari ruz”, “aytib sovumas tarona”, “olib qurimas xizona” - tuganmas xazina:

Aytib sovumas tarona sen-sen,

Olib qurumas xizona sen-sen.

Demak, Alisher Navoiy “Xamsa” dostonlarida soʻzning qudratli vosita ekanligini, insoniyat hayotida bu noyob gavharning qaydarajada yuksak mavqeini egallaganligini taʼkidlab hikmatli durdona baytlar yaratgan.

Navoiy “Munshoat” asarida ham oʻzbek adabiy tilida mukammal ish qogʻozlarini yuritish mumkinligini yozib qoldiradi va namunalar beradi.

“Nazmul javohir” (“Nazmlar javohiri”) asarida shoirning axloqiy qarashlari bayon etiladi. Asarning anʼanaviy natʼat qismidan soʻng bashariyatni nutq sharafiga sarafroz etilgani taʼkidlanadi.

Soʻzni “inson vujudi ummonidin zohir” boʻluvchi “jonbaxsh javhar” va ravonbaxsh luʻlu” (gavhar) ga nisbat qilinadi.

Navoiy soʻzni uch qismga boʻlgan: aʼlo, avsat, adno, yaʼni yuqori, oʻrta, quyi “Soʻz bogʻi ajab gulistonidurkim anda jonbaxsh atrliq ashjori mavzun va ruhparvar royihaliq rayohini gunogun bisyordur va lekin foydasiz xas va xashoki balki zararlıq xori haloki ham bordur”:

Lekin chu bahor jilvaogʻoz qilur,

Boʻstoni aro gul shoʻxlari noz qilur.

Gar zogʻ tikan aro vatan soz qilur,

Bulboʻl bori gul bargiga parvoz qilur.

Soʻzlovchi soʻz maʼnosiga eʼtibor qilishi, qisqa, ravshan va muloyim qilib soʻzlashi lozim, deydi shoir.

Kim oz dedi nuqta ayshu kom oʻldi anga,

Soʻz qoidasida intizom oʻldi anga.

Haddin oʻta har kimki kalom oʻldi anga,

Ul nav` kalomdin malom oʻldi anga.

Shuningdek, dilozorlik, achchiq til inson koʻngliga oʻtkir nayza ogʻrigʻidan ortiq zahm yetkazadi deydi shoir.

Navoiy boshqa asarlarida tilni azob chekib oʻrganmagan kishining nutqi

ravon bo'lmaydi deb hisoblaydi:

Har kimsaki nutqi farovon bo'lmas,
Til ranjiga qilmoqligi imkon bo'lmas.

Navoiy inson nutqini bo'lbo'lga qiyoslaydi. Bulbo'l so'z tufayligina sayraydi.

Gulshane keldi jismi insoniy,
Nutq oning bo'lbo'li xush ilhoni.
Bo'lmasa so'z, ajab balo bo'lgay,
Bulbo'li nutq benavo bo'lgay.

Adabiyotlar:

1. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. T., 1976.
2. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. T., 1993.
3. Nusratullo Atoulo o'g'li Jumaxo'ja. Istiqlol va ona tilimiz. T., 1998.
4. Qilichev B., Qilichev B.E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Buxoro, 2002.
5. Hikmatlar xazinasi. T., 1977.
O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. II tom. T., 1978